

מגבלות בתחרות עסקית וצדק חברתי בהלכה

1. פתיחה
2. מגבלות שרשאים בני העיר לקבל בהסכמת הכלל או אדם חשוב
3. דין היורד לאומנותו של חברו וגדר קא פסקת לחיותי
4. עני המהפך בחררה
5. סוף מעשה במחשבה תחילה

1. פתיחה

אחד מיסודות הכלכלה היא התחרות החופשית היוצרת יחס מאוזן בין היצע השוק לביקוש הלקוחות. במאמר זה נדון בסייגים שחז"ל קבעו על מנת שהתחרות תהיה מותרת ורצויה ובדוגמאות שונות לכך. יש לברר מה כוחם של בני העיר או איגוד בעלי מקצוע (קואופרטיב) לקבוע תקנות מסחריות ומאיזה כח הם פועלים.

כמו כן, נדון בתחרותיות בין הסוחרים - מהו גדר היורד לאומנותו של חברו ומתי ניתן למנוע מאדם לפתוח חנות וכד' ומה הסיבות העיקריות לכך.

וכן בתחרותיות בין הלקוחות עצמם - מהו גדר עני המהפך בחררה ויחסו למידת הביטחון בה'.

2. מגבלות שרשאים בני העיר לקבל בהסכמת הכלל או אדם חשוב

מצינו בתוספתא בבא מציעא¹ מקור לכך שיש יכולת ביד בני העיר לעשות הסכם לטובת ולשימוש כלל הציבור² וכן יש יכולת לעשות הסכם פנימי בין עובדים, מעין איגוד בעלי מקצוע:

כופין בני העיר זה את זה לבנות להן בית הכנסת ולקנות להן ספר תורה ונביאים ורשאים בני העיר להתנות על השערים ועל המדות ועל שכר פועלין רשאים לעשות קיצתן רשאים בני העיר לומר כל מי שיראה אצל פלוני יהא נותן כך וכך וכל מי שיראה אצל מלכות יהא נותן כך וכך כל מי שתראה או מי שתראה פרתו בין הכרמים יהא נותן כך וכך וכל מי שתראה בהמת פלונית יהא נותן כך וכך רשאים לעשות קיצתן. ורשאים הצמריין והצבעיין לומר כל מקח שיבוא לעיר נהא כולנו שותפין בו. רשאים נחתומין לעשות רגיעה (רמב"ן ב"ב ט. - חלוקת הרגעים, לא תמכור ברגעי ולא אמכור ברגעך) ביניהן. רשאים החמריין לומר כל מי שתמות חמורו נעמיד לו חמור אחר מתה בבוסיא אין צריכין להעמיד לו חמור דלא בבוסיא צריכין להעמיד לו ואם אמ' תנו לי ואני לוקח לעצמי אין שומעין לו אלא לוקחין ונותנין לו. רשאים הספניין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת אבדה בבוסיא אין צריכין להעמיד לו דלא בבוסיא צריכין להעמיד לו ואם פרש למקום שאין בני אדם פורשין אין צריכין להעמיד לו. מה שהיה בלן לרבים ספר לרבים נחתום לרבים שולחן לרבים ואין שם אחר אלא הוא והגיע שעת הרגל ומבקש לילך לתוך ביתו יכולין לעכב על ידיו עד שיעמיד אחר תחתיו ואם התנה עמהן בבית דין או שעברו עליו את הדרך הרשות בידו.

וכן בגמרא בבא בתרא³:

ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו; ורשאים בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן.

כותב רש"י⁴ - לקנוס את העובר על קיצת דבריהם להסיעם מדת דין תורה. כלומר, הגמרא מלמדת אותנו שיש לבני העיר יכולת לאכוף את התקנות ולתת קנס למי שיעבור על דבריהם.

¹ תוספתא מסכת בבא מציעא (ליברמן) פרק יא כג-כז

² ועי' בשו"ת הרא"ש ו, ה שיש יכולת לבני העיר לכפות את התקנות על היחיד אפילו במקום הפסד שנאמר: אחרי רבים להטות שכל מה שמסכימים הקהל הולכים אחרי הרוב ואם נתחשב בכל יחיד לא נוכל לתקן תקנות, אך המרדכי ב"ב רמז תפא חולק.

³ תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף ח עמוד ב

הריטב"א לומד שיש יכולת בידם לקנוס מעובדא דטבחי. מקרה זה הובא בהמשך והגמרא⁵ מספרת על שוחטי בהמות שהתנו ביניהם שכל מי שישחוט ביום הקבוע לחבירו יקנסו אותו בקריעת עור הבהמה. אחד מהם עבר על התנאי וקרעו לו את עור הבהמה. הוא תבע אותם לדין ורבא פסק שאין תוקף להסכם שביניהם ולכן חייבים לשלם לו את דמי עור הבהמה. רב ימר הקשה לרבא: והרי שנינו לעיל שבני העיר רשאים לקנוס את העובר על תנאם ומדוע שהטבחים לא יוכלו להתנות תנאים ביניהם ולהטיל קנסות על העובר עליהם? ומתרץ רב פפא שכאשר יש אדם חשוב בעיר כרבא אין תוקף לתנאי שהתנו הטבחים שלא מדעתו.

גמרא זו חשובה, שהרי ממנה אנו לומדים שמה שרשאים בני העיר לתקן הסכמים ותקנות ציבוריות זהו רק כאשר אין אדם חשוב בעיר. ומצינו שנחלקו הראשונים מאיזה כח פועלים בני העיר, הריטב"א⁶ כותב שכוחם הוא מטעם הפקר ב"ד הפקר וכן כתב בשו"ת הרשב"א⁷ שרוב כל העיר ועיר אצל יחידיהם, הם כב"ד הגדול אצל כל ישראל ומכאן שתוקף תקנת בני העיר היא כב"ד. אך הרמב"ן⁸ מסביר שבני העיר פועלים מכח הסכמה מחייבת של כל בני העיר או כל בני אותה האומנות - "דהוו להו כל בני העיר לגרמייהו". מדבריו ניתן להשליך שזהו מקור הכח לקביעת הסכמים פנימיים בין עובדים בנוגע לחלוקת העבודה וכך משמע מהרמב"ם⁹: רשאי אנשי אומניות לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביום שיעשה חבירו וכיוצא בזה וכן פסק השו"ע¹⁰.

בשו"ת יד אפרים¹¹ דן האם גם בימינו שייך לעשות הסכמים בין העובדים לחלוקה צודקת של העבודה כדי להבטיח עבודה חלקית לכולם. הוא מביא את שיטת החת"ס¹² המתייחס בחיוב לשיטת הקואופרטיבים¹³ כך יש איזון בין כמות העובדים בשוק למקומות העבודה שהשוק מציע בתחום המדובר. החת"ס כותב שמצאנו מקור בתורה לקיומם של קואופרטיבים כמשמרות הכהונה במקדש שהיוו כעין אגודה שיתופית של הכהנים בדבר חלוקת עבודה. אך היד אפרים חולק על החת"ס ומסביר שמשמרות הכהונה דאגו לכלל הכהנים, מה שאין כן הקואופרטיבים של ימינו שלא מקבלים את כל העובדים המקצועיים מסוגם ויש כאן רווחא להאי ופסידא להאי ומבואר במהרי"ק (שורש א) כאשר מתקנים תקנה במצב כזה צריך את הסכמת כל בני העיר או המדינה. כמו"כ הוא טוען שבזמן החת"ס מספר כל תושבי עיר ומקום היה פחות או יותר יציב לכן התאים מנגנון של קואופרטיב כדי "שלא יתרבו בכל מקצוע יותר ממה שראוי לפי העיר והמסחר" כלשונו. אך בישראל, שהיתה עלייה גדולה לארץ וישנם עולים חדשים רבים המכניסים רווחים לקואופרטיבים הקיימים, במצב כזה בוודאי עליהם לקבל עובדים נוספים בהתאם להכנסה הנכנסת למקום העבודה בעקבות גידול האוכלוסיה וכך מצינו בגמרא¹⁴ שבבית הכנסת הגדול שבאלכסנדריה היתה לכל בעלי מקצוע פינה משלהם כדי שאם יגיע מחוסר עבודה יכיר את בעל אומנותו וימצא עבודה ופרנסה לביתו. ולדעתו זה המבנה של הקואופרטיב שמתאים לימינו ודואג גם סוציאלית למחוסרי העבודה.

עניין נוסף שלמדנו מהגמרא, שכאשר יש אדם חשוב בעיר התקנה צריכה להיות מדעתו. גם כאן יש לברר מה הסיבה להצריך אדם חשוב. מצינו שנחלקו בטעם לכך הרמב"ן¹⁵ והגר"א¹⁶.

⁴ רש"י ד"ה להסיע על קיצתם

⁵ תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף ט עמוד א

⁶ ריטב"א מסכת בבא בתרא דף ח עמוד ב

⁷ שו"ת הרשב"א חלק ה סימן קכו

⁸ חידושי הרמב"ן מסכת בבא בתרא דף ט עמוד א

⁹ רמב"ם הלכות מכירה פרק יד סעיף י

¹⁰ שו"ע חושן משפט הלכות אונאה ומקח טעות סימן רלא, סעיף כח

¹¹ שו"ת יד אפרים סימן י - הרב אפרים פישל וינברגר (רבה של שכונת יד אליהו בת"א לשעבר)

¹² שו"ת חת"ס חו"מ סימן מד

¹³ קואופרטיב- הסדר פנימי בין בעלי מקצוע מתוך הבנה הדדית לחלוקת עבודה ורווחים צודקת. לכל קואופרטיב

ישנו מספר מוגבל של חברים עובדים.

¹⁴ מסכת סוכה דף נא עמוד ב

¹⁵ חידושי הרמב"ן מסכת בבא בתרא דף ט עמוד א

¹⁶ ביאור הגר"א חושן משפט סימן רלא ס"ק טו

כותב הרמב"ן: הא דאמרינן בהנהו בי תרי טבחי דהיכא דאיכא אדם חשוב לאו כל כמינייהו דמתנו, נראה משום דילמא איכא פסידא ללקוחות דמייקרי זביני, הלכך לאו תנאה הוא עד דשקלי רשות מיניה. אנו לומדים מדבריו שיש להצריך אדם חשוב לטובת הלקוחות שיוכל לראות שהסכמ נעשה כהוגן. אך הגר"א הבין שהסיבה לאדם חשוב היא אחרת: דדוקא לענין ממון צריך ב"ד חשוב דאלימי לאפקוריה ממונא וה"ה לאדם חשוב בעירו. מדבריו אנו לומדים שצריך אדם חשוב כבעל כח וסמכות, מדובר כאן באדם עם יכולות הנהגה ומרות.

ניתן לומר שהרמב"ן רואה את התקנות כמסודרות וסגורות מראש ולכן צריך אדם חשוב שתהיה לו ראייה כוללת על המציאות וידע לשקלל את כל הנתונים כדי ליצור תקנה או הסכם הוגן וזה ע"פ הסברו לעיל שהתקנה באה מהסכמת בני העיר וכאשר האדם החשוב יוצר את התקנה בצורה הוגנת נותנים הציבור כח ותוקף לתקנה. לעומתו, הגר"א רואה את התקנות כדבר יותר פתוח ורק במקרי קיצון יש יכולת לב"ד או לאדם החשוב סמכות להתערב ולהכריע וזה ע"פ גישת הריטב"א שראינו לעיל שבני העיר פועלים מכח ב"ד ולכן ברגע שב"ד או האדם החשוב צריכים להתערב יש להם את היכולת.

נראה שהרמב"ם¹⁷ פסק כטעמו של הרמב"ן: רשאי אנשי אומניות לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביום שיעשה חבירו וכיוצא בזה וכל מי שיעבור על התנאי יענשו אותו כך וכך. במה דברים אמורים במדינה שאין בה חכם חשוב לתקן מעשה המדינה ולהצליח דרכי יושביה. אבל אם יש בה אדם חכם חשוב אין התנאי שלהן מועיל כלום ואין יכולין לענוש ולהפסיד על מי שלא קיבל התנאי אלא אם כן התנה עמהם ועשו מדעת החכם, וכל מי שהפסיד לפי התנאי שאינו מדעת החכם משלם. אך מדברי הטור¹⁸ משמע שפסק כטעמו של הגר"א: רשאי בני העיר לפסוק לכל השערים ולומר דבר פלוני בכך וכך ושכר הפועלים שלא ישתכרו אלא בכך וכך ולקנוס כל מי שעובר על תקנתן וכן כל בעלי אומניות רשאי לתקן תקנות בענין מלאכתם כפי מה שירצו ולקנוס לכל העובר על תקנתם בד"א כשאינו אדם גדול וחכם בעיר לתקן עניינם אבל אם יש חכם ומנהיג אפילו כל בני העיר אין רשאי לתקן כלום זולתו ואם תקנו והתנו דבר בלתי ידיעתו אינו כלום- משמע שצריך להיות בעל יכולת הנהגה.

השו"ע¹⁹ פסק: רשאים בעלי אומנות לעשות תקנות בענין מלאכתם כגון לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביום שיעשה חבירו וכיוצא בזה, וכל מי שיעבור על התנאי יענישו אותו כך וכך. הגה: והא דבני אומנות יכולים לתקן ביניהם תקנות היינו כולם ביחד, אבל שנים וג' מהם לא מהני. בד"א, במדינה שאין בה חכם חשוב ממנה על הציבור. אבל אם ישנו, אין התנאי שלהם או של כל בני העיר מועיל כלום, ואין יכולים לענוש ולהפסיד למי שלא קיים התנאי, אלא אם כן עשו מדעת החכם. הגה: מיהו אם ליכא הפסד לאחרני יכולין לתקן ביניהם מה שירצו. וכתב הסמ"ע²⁰: או של כל בני העיר כו'. כ"כ הטור וגם המרדכי פ"ק דב"ב. אבל ר' משה אלשק"ר בתשובותיו סי' מ"ט כתב בשם רמב"ם והרמב"ן דדוקא אבני אומניות קאי, ע"ש:

לסיכום קטע זה, למדנו שיש ביכולת בני העיר ובעלי אומניות לעשות הסכם או תקנה עבור אנשי העיר וסמכותם נובעת מכח ב"ד או מכח הסכמה מחייבת של כל בני העיר. מכאן למדנו מה דעת חז"ל ביחס בין כמות עובדים לחלוקת עבודה. ראינו שכאשר יש אדם חשוב יש לתקן את התקנה מדעתו וזאת לטובת הלקוחות או כסמכות בעלת כח התערבות במקרי קיצון. לבסוף ראינו שהסמ"ע חולק על השו"ע וסובר שרק בעלי אומניות צריכים ליידע את האדם החשוב שבעיר אך בני העיר יכולים לתקן אף בלעדיו.

3. דין היורד לאומנותו של חבירו וגדר קא פסקת לחיות

¹⁷ רמב"ם הלכות מכירה פרק יד י-יא

¹⁸ טור חושן משפט הלכות אונאה ומקח טעות סימן רלא סעיף ל

¹⁹ שולחן ערוך חושן משפט הלכות אונאה ומקח טעות סימן רלא סעיף כח

²⁰ סמ"ע סימן רלא ס"ק מה

דין נוסף הנידון בהרחבה בגמרא ובפוסקים הוא היורד לאומנות חברו - יחס חז"ל לתחרות עסקית. במסכת מכות²¹ דרשו מהפסוק (תהלים טו, ג) "לא עשה לרעהו רעה" - שלא ירד לאומנות חברו. וכן מצינו בדברי הגמרא בסנהדרין²² שדרשו חז"ל את הפסוק בספר יחזקאל (יח, ו) "ואת אשת רעהו לא טמא" - שלא ירד לאומנות חברו. כמה פירושים מצינו להשוואה זו בין אומנותו של האדם לאשה. היד רמ"ה²³ מסביר שבשניהם האיסור הוא כדי שלא יפסיד את ההנאה של חברו מאומנותו שהוא נהנה בה כאשתו. המהרש"א²⁴ מסביר שבכל מקום דימו את מחייתו של האדם לאשה כמ"ש ראה חיים עם אשה כי בה תלה מחייתו כמ"ש פרק הבא על יבמתו עזר כנגדו במה עוזרתו אדם מביא חיטין כוסס כו'. פירוש נוסף הובא בספר קהלת יצחק²⁵ בשם ר' ישראל מסלנט שדרך היורד לאומנות חברו שצריך להוריד את המחירים על מנת למשוך אליו את הקונים. ואף שהוא לא מרוויח, אבל העיקר שחברו מפסיד! וזהו גם העניין במי שבא על אשת רעהו, שמעתה נאסרת עליו ולכן לעצמו לא הועיל ואילו לבעלה הוא מזיק מאוד, דמוכרח הוא לגרש את אשתו.

והנה בגדר היורד לאומנות חברו, בדברי החתם סופר (הובאו לעיל) מבואר כי לפי המתבאר בדברי שו"ת הרמ"א, דין יורד לאומנותו של חברו אסור מדאורייתא וגזל גמור הוא מן התורה. וכן מבואר בתשובות הרמב"ם²⁶, שכל מי שמעכב חברו מלעסוק במעשיו הרי הוא בכלל מסיג גבול רעהו ובמסילת ישרים²⁷ כתב רמח"ל שהוא מחילוקי הדינים שבגזל. אולם מדברי הבית יוסף משמע שהאיסור מדרבנן משום תיקון העולם. ואילו מה שמותר, מותר גם לכתחילה, כמובא בפתחי תשובה בשם החוות יאיר.

יחד עם זאת, בשו"ע הרב²⁸ כתב שאפילו באופנים שמותר לפתוח חנות, ממידת חסידות ראוי שלא לירד לאומנות חברו כלל, יעו"ש שביארו כן על פי דברי הגמרא במכות ובסנהדרין.

פרטי ההלכה בדין "יורד לאומנות חברו" הם רבים והם נתבררו בשו"ע ונושאי כליו באריכות. המקור המרכזי לדין זה הוא בסוגיית הגמרא במסכת בבא בתרא²⁹ בדין בן מבוי שהיתה לו חנות, ובא חברו ופתח חנות אחרת באותו מבוי, האם מותר למנוע את פתיחת החנות. לדעת רב הונא: דינא הוא דמעכב עליוהי, דאמר ליה קא פסקת ליה לחיותי [אתה מפסיק את הפרנסה ממנה אני חי]. ורצתה הגמרא להביא ראיה לדבריו מהדין ש"מרחיקים מצודת הדג מן הדג כמלוא ריצת הדג". ופרש רש"י³⁰: אלמא אע"ג דלא זכה ביה ולא מטא לידיה מרחיקין משם, דאמר ליה קא פסקת לחיותי. אך דחו את הראיה: שאני דגים, דיהבי סייארא. והיינו שכאשר מניחים את המזון לדגים למצודה בטוח הוא שילכדנו, ונמצא חברו מזיקו אבל הכא (במקרה של החנויות) מי שבא אצלי יבוא ומי שבא אצלך יבוא" (רש"י שם). ומבואר בהמשך הסוגיא כי בדינו של רב הונא נחלקו תנאים, ורב הונא סבר כדעת רשב"ג, אבל חכמים נחלקו עליו.

לאחר מכן מובא בגמרא: אמר רב הונא בריה דרב יהושע, שבן עיר אחד יכול למחות מבן עיר אחרת לפתוח את חנותו, אבל בר מבואה אבר מבואה דנפשיה, לא מצי מעכב. כלומר, בן מבוי שהיתה לו חנות, ובא חברו בן אותו מבוי ופתח חנות אחרת באותו מבוי, הוא אינו יכול למנוע ממנו את פתיחת החנות.

נתבאר לנו מהגמרא, כי נחלקו רב הונא ורב הונא בריה דרב יהושע, האם יכול אדם למנוע מחברו בן אותו מבוי לפתוח עסק כשלו באותו המבוי [- רב הונא] או לא [- רב הונא בריה דרב יהושע]. ואילו בבן

²¹ מסכת מכות דף כד עמוד א

²² מסכת סנהדרין דף פא עמוד א

²³ יד רמ"ה מסכת סנהדרין דף פא עמוד א

²⁴ מהרש"א מסכת סנהדרין דף פא עמוד א

²⁵ דף על הדף סנהדרין פא עמוד א

²⁶ שו"ת הרמב"ם סימן רעג

²⁷ מסילת ישרים פרק יא

²⁸ שו"ע הרב סוף דיני הפקר והשגת גבול

²⁹ מסכת בבא בתרא דף כא עמוד ב

³⁰ רש"י שם ד"ה מרחיקין מצודת הדג מן הדג

עיר אחרת, גם רב הונא בריה דרב יהושע מודה שיכול לעכבו מלפתוח אותו עסק. עוד מובא בסוגיא כי גם רב הונא בריה דרב יהושע שאסר על בן עיר אחרת לפתוח חנות בעיר שיש בה כבר חנות מסוגו, מודה שיש מקרים יוצאים מן הכלל - שלא ניתן למנוע מרוכלים המחזרים בעיירות למכור בעיר "דאמר מר, עזרא תיקן להם לישראל שיהיו רוכלים מחזירים בעיירות, כדי שיהיו תכשיטים מצויים לבנות ישראל"³¹. ודין זה הובא בשו"ע³². וכן ביומא דשוקא, מותר גם לסוחרים הבאים מעיר אחרת להציע את מרכולתם בשוק בלבד, ודין זה גם הובא בשו"ע³³.

להלכה הכריעו התוספות³⁴, הרמב"ן³⁵, והרמב"ם³⁶ כדעת רב הונא בריה דרב יהושע, שכן מבוי אינו יכול לעכב מחברו בן אותו מבוי לפתוח עסק הזהה לעסק שלו בתוך המבוי, דבתרא הוא (תוספות) ודעתו כרבנן דרשב"ג, שהלכה כמותם (רמב"ן).

לעומתם, המרדכי³⁷ הביא בשם האביאסף, כי במבוי הסתום מכל ג' רוחותיו, והכניסה אליו מרוח אחת בלבד ודר ראובן אצל סופו הסתום, ובא שמעון לדור כנגד הצד הפתוח, שאין העכו"ם יכול לילך אם לא ילך תחילה לפני פתח שמעון, נראה דיכול לעכב עליו, כדרב הונא. והביא הבית יוסף³⁸ את דברי הגהות מיימוניות³⁹ שכתב שנראה מדברי האביאסף שהכריע להלכה כדעת רב הונא, שכן מבוי יכול לעכב את חברו בן אותו מבוי לפתוח עסק הזהה לעסק שלו בתוך המבוי. ולכן סיים הבית יוסף: לדין דקיימא לן כרב הונא בריה דרב יהושע, לא מצי מעכב עליו. וכן נפסק בשו"ע⁴⁰ היה שם במבוי אחד מבני מבוי אומן ולא מיחו בו, או שהיה שם מרחץ או חנות או ריחיים, ובא חברו ועשה מרחץ אחר כנגדו, אינו יכול למנוע ולומר לו אתה פוסק חיי, ואפילו היה מבני מבוי אחר אינם יכולים למנוע, שהרי יש ביניהם אותה אומנות.

אולם מדברי הרמ"א בדרכי משה⁴¹ ובשו"ת הרמ"א⁴² נראה כי בדבר דברי היזקא [כאשר בטוח שיגרם נזק] לראשון מחמת מעשהו של השני, גם רב הונא בריה דרב יהושע מודה לרב הונא, שיכולים לעכב את השני מלפתוח את חנותו [כי נחשב מזיק ב"גרמי" שחייב]. וכן מתבאר בדברי הפתחי תשובה⁴³ שהביא את המשאת בנימין והחתם סופר שנקטו להלכה כי במקום שמפסיק לחיותי לגמרי, יכול לעכבו מלפתוח את חנותו. אבל במקום שאין אלא חולשת חיותי ואינו מפסיקו לגמרי, אין איסור. וכן נקט האגרות משה⁴⁴ דבדבר שאין מקום לשניהם, איכא איסור יורד לאומנותו של חברו אף לבר מתא [לבן אותה עיר] אף לרב הונא בריה דרב יהושע.

הלכה נוספת בדיון "יורד לאומנות חברו", מפורשת בדברי הרמ"א⁴⁵ שאין בני העיר יכולים למחות בבני עיר אחרת המוכרים בעירם סחורה יותר טובה, או שמוכרים אותה סחורה אך במחירים יותר זולים.

לסיכום הדברים אימתי בפתיחת חנות מתחרה יש איסור כי מעשהו נחשב כברי היזקא, והכרעת הפוסקים כיצד קובעים למעשה מתי בפתיחת חנות מתחרה נגרמת "פסקת לחיותי" לגמרי, מבואר בספר דרכי משפט⁴⁶ ע"פ השו"ע והפתחי תשובה שמותר לכתחילה לפתוח חנות בעיר שדר בה, אפילו בצד חנות חברו שמוכר בה אותם חפצים או עובד בה באותה האומנות. אך לדעת הרמ"א

³¹ וכן הובא במסכת בבא קמא דף פב עמוד א

³² שו"ע חושן משפט סימן קנו סעיף ו

³³ שו"ע חושן משפט סימן קנו סעיף ז

³⁴ תוספות שם ד"ה פשיטא לי

³⁵ חידושי הרמב"ן שם ד"ה ופסקו הגאונים ז"ל

³⁶ רמב"ם הלכות שכנים פרק ו הלכה ח ובהגהות מיימוניות שם אות ו

³⁷ מרדכי אות תקטז

³⁸ חושן משפט סימן קנו ד"ה כתוב במרדכי

³⁹ הגהות מיימוניות הלכות שכנים פרק ו הלכה ח באות ו

⁴⁰ שו"ע חושן משפט סימן קנו סעיף ה

⁴¹ דרכי משה שם אות ג-ד

⁴² שו"ת הרמ"א סימן י

⁴³ בפתחי תשובה חושן משפט קנו ס"ק ג - שו"ת חת"ס ח"ה חושן משפט תשובה עט ומשאת בנימין סימן כז

⁴⁴ אגרות משה חושן משפט חלק א סימן לח

⁴⁵ רמ"א חושן משפט סימן קנו סעיף ז

⁴⁶ הלכות שכנים והשגת גבול, רבי אלעזר נידאם, בני ברק תשס"ד סעיף א ובהערה ב

בתשובותיו, שהבא לפתוח חנות באופן שעשויה למעט ממש את פרנסת חברו, הרי חברו יכול לעכב עליו. בספר משאת בנימין⁴⁷ כתב שגם באופן זה מותר לפתוח החנות ואין חברו יכול לעכב עליו, כל שאינו פוסק לגמרי פרנסתו. ובספר מנחת צבי⁴⁸ כתב כמו השו"ע לעיל ע"פ רש"י שיכול לומר לחברו, מי שבא אצלי יבוא ומי שבא אצלך יבוא ואין כאן כל מעשה של ברי היזקא. כמו כן מותר לבעל החנות השנייה להפחית במחירי המוצרים שהוא מוכר, כל זמן שאם ימכור במחירים אלו גם בעל החנות הראשונה עדיין ישאר לו רווח לפרנס את אנשי ביתו. אולם אם עשה השני פעולה הגורמת נזק בטוח לראשון, דהיינו שבטוח שמחמת זה יבואו הקונים רק לחנותו, אז נחשב השני מזיק ואסור לו מדין תורה לעשות כן, כמבואר בתשובות הרמ"א בשם האביאסף שאם ע"י מעשה השני יפסיד הראשון את אומנותו בטוח, הוי מזיק מדין גרמי. עוד הוא מוסיף כי בזמן הזה יהיה מותר בנדון האביאסף לפתוח את החנות בתחילת המבוי, כי ניתן לעשות פרסומת בכניסת המבוי על הימצאות חנותו בתוך המבוי.

דוגמאות רבות נוספות נידונות בספרי האחרונים והשו"ת כגון: האם יש דיני הסגת גבול בחנויות הנמצאות באזורים שונים באותה עיר - במנחת צבי כתב שכיוון שהמציאות היא שהרבה אנשים מעדיפים לקנות דברים שהם בוחרים לעצמם אין כאן ברי היזקא לראשון ואינו יכול לעכב את השני מלמכור בזול. וכן בפתיחת חנות לחוג או לבני מעמד כלכלי מסויים, ובאותו איזור נשאר מספיק אנשים שאינם מחוג זה הוא מתיר כיוון שאינו ברי היזקא. לגבי מכירה חד פעמית אין הסגת גבול מכיוון שלא תתבטל אומנותו של חברו מחמתו.

כמו כן הוא דן בפתיחת גן ילדים סמוך לגן אחר או בית הבראה נוסף באותו איזור כיוון שלא רק המחיר קובע אלא גם שיקולים נוספים מותר לפתוח גן או בית הבראה נוסף במחירים מוזלים יותר מהראשון וזאת בתנאי שההפרש במחיר לא רב מידי, כדי שיהיה לשאר השיקולים משקל בבחירת המוסד. עוד דן במנחת צבי לגבי נהג מונית האוסף נוסעים מתחנת אוטובוס, האם עובר על איסור הסגת גבול והאם דמי לדגים דיהבי סייארא או שמא המציאות היום שכיוון שאנשים ממהרים לפעמים ועומדים שם לעצור מונית נחשבים כספק למה עומדים ומותר. ולגבי טרמפים מתחנות אוטובוס בחינם מותר, כיוון שעושה חסד לחברו ואינו דומה ליורד לאומנות חברו ששם מרוויח או מזיק את חברו. בנוגע להסגת גבול בפתיחת בית כנסת, קהילה או מערכת כשרות ומסעדה מתחרה - כתב האגרות משה⁴⁹ שאסור להקים בית כנסת נוסף סמוך לבית כנסת אחר, כיוון שהרבה ילכו לבית כנסת החדש ויש בזה משום עני המהפך בחררה (יבואר להלן) ויורד לאומנותו של חברו ולגבי מי שפתח חנות ספרים סמוך לחנות אחרת אסר והורה לו לסגור את החנות מטעם יורד לאומנות חברו, אך בעל החנות הראשונה יצטרך לשלם לשני את השכירות על החנות אם היה לו חוזה למשך שנה ועיין בדברין שדן שיתכן שיהיה השגת גבול גם במערכת כשרות אם השגחה מסויימת מוציאה סתם לעז על בית מטבחים מסויים. וכתב בספר תשובות והנהגות⁵⁰ שמותר לפתוח מסעדה סמוך למסעדה אחרת, שכך הוא דרך המסחר ורק לפתות אנשים שלא ילכו למסעדה השניה אינו ראוי כמבואר בב"י. בנוגע להסגת גבול בהדפסת ספרים דן בכך בשו"ת הרמ"א⁵¹ שגזר חרם על הבאים בגבולו של מהר"ם פאדווה שהדפיס את ספרי הרמב"ם וזאת מארבעה טעמים: כאשר ברי היזקא נפסק כרב הונא שיכול לעכב על חברו וכאן ברי היזקא כי רצה להוזיל את מחיר הספרים ובודאי יבואו לקנות בעיקר ממנו, וכן מחזק את התקנה בשו"ת חתם סופר⁵².

בנידון בן עיר אחרת שפתח חנות עם שותף או עובדים מבני אותה העיר, בפתחי תשובה⁵³ הביא בשם הנחלת שבעה ש"אם אותו בר מתא אחריתי עושה שותפות עם אחד מבני הישוב, אינם יכולים למחות".

⁴⁷ משאת בנימין סימן כז

⁴⁸ מנחת צבי שכירות פועלים סימן ה, רבי צבי שפיץ, אב"ד בירושלים

⁴⁹ אגרות משה חו"מ ח"א סימן לח וח"ב סימן לא וסימן מ

⁵⁰ תשובות והנהגות חלק א סימן תת ועיין עוד בספר משנת הפוסקים קנו אות לג

⁵¹ שו"ת הרמ"א סימן י

⁵² שו"ת חתם סופר ח"ה חושן משפט סימן עט

⁵³ פתחי תשובה חושן משפט סימן קנו ס"ק ד ועיין עוד בעניין זה במשנת הפוסקים חושן משפט סימן קנו

בנוגע לתחרות בין חנויות על ידי "מבצעים", "הטבות" או הוזלת מחירים - בסוגיית הגמרא בבבא בתרא נתבאר בדעת חכמים שמותר לחלק קליות ואגוזים לתינוקות כדי להרגילם שיקנו אצלו. אמנם כבר נתבאר לעיל, שבאופן שע"י פתיחת החנות ברי היזקא לחנות של חברו, יש איסור יורד לאומנותו של חברו.

על פי זה כתב במנחת צבי שאסור להזיל את מחירי הסחורה למחיר הקרן או למחירים עם רווח נמוך ביותר שאדם רגיל אינו יכול להתפרנס מהם. וכעין זה כתב בתשובות והנהגות שדין זה הוא דוקא אם מוזיל את מחירי כל המוצרים, אבל אם מוזיל רק מספר מוצרים, והשאר מוכר במחירים הרגילים כך שנשאר עוד מקום לפרנסה לשני, אין איסור, שכן דרך הסוחרים שזה מוזיל בכמה מוצרים והשני מוזיל במוצרים אחרים ואין כאן ברי היזיקא.

אם עבר ופתח חנות באופן שאסור על פי הדין, כתב במשנת הפוסקים שלא צריך לשלם את מה שהפסיד את חברו וכן אם הרויח אינו צריך לשלם מרוויחו לחברו, אבל יכול למנוע ממנו למכור מכאן ולהבא.

4. עני המהפך בחררה

דין נוסף נידון בגמרא ובפוסקים ביחס ללקוחות ומקורה בסוגיית עני המהפך בחררה הנוגעת לשאלות רבות המצויות בעסקאות שונות.

במסכת קידושין⁵⁴ מסופר על קרקע שרב גידל היה מהפך [מעוניין] לקנותה, ובא רבי אבא והקדימו בקנייתה. וזהו הדין הנקרא עני המהפך בחררה, דהיינו אדם המבקש לקנות חפץ או קרקע ובא אחר וקנאו - ואומרת הגמרא שהשני נקרא רשע. ובטעם הדבר מסביר רש"י⁵⁵ משום שיוורד לחיי חברו. אך התוספות⁵⁶ מסבירים את טעם האיסור שכיון שהשני יכול לקנות או לשכור חפץ כזה במקום אחר במחיר דומה, לפיכך עליו לאפשר לקונה הראשון שטרם בדבר הזה לקנות את החפץ מהמוכר, כפי שהם סיכמו ביניהם, והקונה השני ישיג את החפץ הזה במקום אחר.

דברים רבים טעונים בירור בהלכה זו⁵⁷. ראשית, למאי נפקא מינה שנקרא רשע. שנית, באופנים שהשני נחשב רשע - האם עליו להחזיר את החפץ לראשון. שלישית, האם גם על המוכר נאמר דין עני המהפך בחררה.

והנה בסוגיא בקידושין נחלקו הראשונים האם דין עני המהפך בחררה נאמר גם בהפקר, מציאה ומתנה. שיטת רש"י⁵⁸ היא שגם בהפקר נאמר דין עני המהפך בחררה. ואילו רבנו תם בתוספות חולק, ולדעתו אין דין עני המהפך בחררה כי אם במכר, כדבריו: "אבל אם היתה החררה דהפקר ליכא איסור, שאם לא זכה בזאת לא ימצא אחרת", כלומר כיוון שבהפקר אינו דבר המצוי לו במקום אחר ולכן רשאי כל אחד בזכייתה.

סוגיא נוספת שעוסקים בה הראשונים בנדון עני המהפך בחררה היא במסכת בבא בתרא⁵⁹. רב יהודה אמר בשם שמואל, שנכסי גוי הרי הם כמדבר [הפקר] ואם קיבל הגוי כסף מהישראל תמורת הקרקע, ולא החזיק בה עדיין הישראל - אדם זר המחזיק בקרקע זו זכה בה. והביא הרשב"ם⁶⁰ דעת "יש מפרשים" כי השני שתפס את הקרקע מחוייב להחזיר ללוקח הראשון את מה ששילם בעד הקרקע [וכן דעת רבנו גרשום שם], אולם הרשב"ם חולק. וסיים הרשב"ם: "ומיהו נראה בעיני דהאי שני רשע מקרי, לא גרע מעני המהפך בחררה ונראה שזהו כשיטת רש"י שדין עני המהפך בחררה נוהג גם

⁵⁴ מסכת קידושין דף נט עמוד א

⁵⁵ רש"י שם ד"ה נקרא רשע

⁵⁶ תוספות שם ד"ה עני המהפך כו'

⁵⁷ עיין בספרים אורות משפט ומשפטי ליעקב הדנים במקרים ודוגמאות רבות היוצאים מסוגיא זו

⁵⁸ רש"י שם ד"ה עני המהפך בחררה

⁵⁹ מסכת בבא בתרא דף נד עמוד ב

⁶⁰ רשב"ם שם ד"ה הרי הן כמדבר

בהפקר⁶¹. אבל בסוף דברי התוספות במסכת בבא בתרא⁶² מפורש כי לדעת רבנו תם אפילו רשע לא הוי כיון שלא ימצא במקום אחר.

במקום נוסף מובא דין עני המהפך בחררה, בסוגיית היורד לאומנותו של חברו, אותה ראינו לעיל וכפי שהקשו התוספות שם ובמסכת קידושין על שיטת רבנו תם שאין דין עני המהפך בחררה בהפקר: שהרי אמרו בסוגיית היורד לאומנות חברו שמרחיקין מן הדג כמלא ריצת הדג ואע"פ שהוא של הפקר. על כך עונים התוספות שבסוגיית היורד לאומנות חברו יש דין של קא פסקת לחיותי לכן זה חמור יותר.

יצוין, כי רבנו תם הביא ראייה לשיטתו מדברי המשנה בב"מ: ראה את המציאה ונפל לו עליה, או שפירש טליתו עליה, ובא אחר ונטלה, הרי היא שלו. וכן מדברי המשנה בפאה מי שליקט מקצת הפאה ופירש טליתו עליה מעבירים אותו הימנה - ולכאורה לפי רש"י, הרי במשניות אלו מדובר בהפקר, ומדוע שלא יהיה בזה דין עני המהפך בחררה? ותיריך בתוס' רי"ד⁶³ שדין מהפך הוא רק כאשר אחד בלבד היפך אך לגבי פאה ומציאה כולם מוגדרים בו זמנית כמהפכים ולכן אין כאן דין מהפך בחררה.

הכרעת הפוסקים לדינא במחלוקת זו: בשו"ע⁶⁴ הובאו שתי הדעות במחלוקת האם דין עני המהפך בחררה נאמר גם בהפקר מציאה ומתנה. והרמ"א הכריע במפורש כדעת רבנו תם ומכל מקום כתב האגרות משה⁶⁵ שראוי לירא שמים להחמיר במחלוקת זו כדעת רש"י.

בדעת רבנו תם, למדנו שבהפקר ומציאה לא נאמר דין עני המהפך בחררה, וצריך ביאור מה מוגדר כ"מציאה" לענין דין עני המהפך בחררה. הרמ"א פסק בדעת רבנו תם כי "אם קונה דבר אחד ובא חברו ויוכל לקנותו בזול, שאינו מוצא לקנותו כך במקום אחר, הוי כמו מציאה ויוכל לקנותו כל זמן שלא זכה בו הקונה". אולם בש"ך⁶⁶ הביא את דברי הרמב"ן שכתב שאפילו בפחות מדמי שווי החפץ [דהיינו שהמחיר המוצע הוא זול] גם כן נקרא רשע - ואין לחלק במכר בין מחיר זול או מחיר שוה.

יש לדון מאימתי חל על השני איסור להתעסק במה שמהפך הראשון. ברמ"א⁶⁷ הובאו דברי המרדכי שדין עני המהפך בחררה לא נאמר אלא כשכבר פסקו [המוכר והלוקח הראשון] הדמים שביניהם, ואין מחוסרים אלא הקנין. אבל אם מחוסרים עדיין הפסיקה, שהמוכר רוצה בכך והקונה רוצה יותר בזול, מותר לאחר לקנותו. והטעם הוא משום שאם יאסר לשני להתעסק בסחורה ולקנותה אפילו לפני הפסיקה, יפסיד המוכר, כי מיד שיבוא אחד לקנות ויפסוק עליו פחות משווה יצטרך המוכר לתת לו, שהרי אין אחר רשאי לקנותה, ולכן עשו תקנה למוכר, שרק מהפסיקה שבין המוכר לקונה נאסר על אחר להתעסק ולקנות אותה סחורה (וכעין זה בסמ"ע שם ס"ק ז).

ובספר אורות משפט⁶⁸ הביא סברא בשם ספר פתחי חושן, שבדבר שמחירו ידוע, או שנתרצו שניהם לגמור המקח במחיר שיסכימו ביניהם אחר כך, יש דין "מהפך בחררה", משום דהוי כפיסוק דמים. והביא סברא נוספת בדין מהפך בשכירות, שבדרך כלל נהוג להתנות עוד כמה תנאים מלבד פיסוק הדמים, שלכן יתכן שגם לאחר פיסוק הדמים כל שלא נשתוו עדיין בשאר התנאים, הרי זה כלא פסקו.

בפתחי תשובה⁶⁹ הביא משו"ת חמדת שלמה שאם הלוקח השני לא ידע מכוונת הראשון, אין עליו דין רשע כלל, ולדעתו מה שבגמרא בקידושין מסופר כי רבי יצחק נפחא חייב את רבי אבא לשלם לרב

⁶¹ אך עיין בשו"ת חתם סופר חלק חושן משפט סימן עט שנחלקו בכך האחרונים

⁶² תוספות מסכת בבא בתרא דף כא עמוד ב ד"ה מרחיקין

⁶³ תוספות רי"ד מסכת קידושין דף נט עמוד א

⁶⁴ שולחן ערוך חושן משפט סימן רלז סעיף א

⁶⁵ אגרות משה אבן העזר חלא א סימן צא

⁶⁶ ש"ך על שו"ע הנ"ל ס"ק ג

⁶⁷ רמ"א חושן משפט סימן רלז סעיף א

⁶⁸ אורות המשפט, חברה וקהילה, זכות קדימה בין קונים - הגדרת מציאה בדברי ר"ת והנפק"מ לימינו.

⁶⁹ פתחי תשובה חושן משפט סימן רלז ס"ק ב

גידל, זו מידת חסידות בלבד. אך באגרות משה⁷⁰ חלק עליו והוכיח בראיות כי השני נקרא רשע, גם כשלא ידע שהיה לפניו קונה אחר.

יש דיון בראשונים ובפוסקים האם באופנים שהשני נחשב "רשע" עליו להחזיר את החפץ לראשון. הרמב"ן⁷¹ והריטב"א⁷² הביאו בשם רבנו תם שבכל מקום בדין עני המהפך בחררה שנקרא רשע, בית דין מחייבים אותו להחזיר. אך, הרמב"ן והריטב"א עצמם נחלקו עליו. ובפתחי תשובה הביא מדברי האחרונים שפסקו כהרמב"ן והריטב"א שלא מחייבים אותו להחזיר.

בסיבה למאי נפקא מינה שהמהפך נקרא רשע: הסמ"ע⁷³ כתב שמכריזים על הרשע בבית הכנסת שעשה מעשה רשע כזה, ובפתחי תשובה הביא מתשובת חמדת שלמה שמכריזים עליו כדי להכלימו, ואפשר שאף יש ביד בית דין לעונשו בדרך קנס שלא יעשה זאת שנית. ובספר אורות משפט הביא שגם נפסל לעדות ולשבועה, כדין רשע. ובשו"ת יחל ישראל⁷⁴ דן אם על רשע זה מוטל חיוב תשלומין כדי להיפטר מדיני שמים.

בשו"ת אבני נזר⁷⁵ נקט כדבר פשוט שלגבי המוכר לא חל דין "עני המהפך בחררה" אם הוא רוצה למצוא קונה אחר במקום הקונה הראשון שסיכם עמו, כי הוא רשאי לעשות בחפץ שלו כרצונו. דין זה קיים למרות שאם המוכר לא ימצא קונה אחר הוא ימכור לקונה הראשון, בכל זאת רשאי הקונה השני לקנות מהמוכר כשזה פנה אליו.

בנוגע לדיני עני המהפך בחררה באופנים שמעוניין לשכור מורה או פועל המועסק אצל חברו, בשו"ע⁷⁶ נפסקו להלכה דברי התוספות בסוגיא בקידושין: אסור למלמד להשכיר עצמו לבעל הבית שיש לו מלמד אחר בביתו, אם לא שיאמר הבעל הבית אין רצוני לעכב המלמד שלי. אבל אם שכר בעל הבית מלמד אחד, יכול בעל הבית אחר לשכור אותו מלמד עצמו. וביאר הסמ"ע⁷⁷ שבהסברת הלימוד ועיונו אין המלמדים שווים, והוי ליה כדבר שאינו מצוי [כמצאיה] שאין בזה דין עני המהפך בחררה לפי רבנו תם [שהלכה כמותו].

בשו"ת אגרות משה⁷⁸ דן בגדר עני המהפך בחררה בשידוכים וכותב שכל זמן שלא החליטו ביניהם שנגמר השידוך, שיתכן שלא יבוא לידי גמר, ברור שאין דין מהפך בחררה. אבל אם כבר החליטו לגמור השידוך אך עדיין לא נעשה הקניין שנוהגין לעשות בגמר השידוכין וכדומה- זה תלוי בדין הפקר ומתנה שבזה נחלקו ר"ת ורש"י כדלעיל.

5. סוף מעשה במחשבה תחילה

לאחר שסקרנו במאמר חלק מההלכות החברתיות היומיומיות שחז"ל מדריכים אותנו בהם, נשים לב שסוגיה אמונית- מחשבתית שעומדת לנו ברקע הסוגיות שעסקנו בהם היא מידת הביטחון בה'. מובא במדרש רבה⁷⁹, מעשה באדם אחד שהיה יושב ודורש ואמר אין לך כל נימא ונימא שלא ברא לה הקדוש ברוך הוא גומא בפני עצמו כדי שלא תהא אחת מהן נהנית מחברתה א"ל אשתו ועכשיו אתה מבקש לצאת לתור פרנסתך תוב ובוריך קאים לך שמע לה ויתב ליה וקם ליה בוריה. וכן כותב הרבי

⁷⁰ אגרות משה חושן משפט חלק א סימן ס

⁷¹ חידושי הרמב"ן מסכת בבא בתרא דף נד עמוד ב

⁷² הריטב"א שם

⁷³ סמ"ע חושן משפט סימן רלז ס"ק א

⁷⁴ שו"ת יחל ישראל חושן משפט סימן קיא

⁷⁵ שו"ת אבני נזר חושן משפט סימן יז

⁷⁶ שו"ע חושן משפט סימן רלז סעיף ב

⁷⁷ סמ"ע שם ס"ק ח

⁷⁸ שו"ת אגרות משה חושן משפט חלק א סימן ס

⁷⁹ ויקרא רבה (וילנא) פרשת תזריע פרשה טו אות ג

מקוצק⁸⁰ שהטעם שעני המהפך בחררה הוי רשע, משום דראוי לבן אדם לבטוח בה' שיזמין לו את פרנסתו ולא לירד לאומנותו וחיותו של חברו. כמו כן כתב החזון אי"ש⁸¹ שמדת הבטחון היא בלב וידע האדם שמזונותיו קצובין לו מר"ה ועד יוה"כ ודין קא פסקת לחיותי שיכול לעכב חברו אינו על צד מציאות, אלא על צד חיוב ההשתדלות מצדו, אך למעשה תלוה עימו בטחון ועוצמה בו יתברך, לא יחת אם רעהו פותח חנות, ישתדל עוד לעזור לרעהו, לתקנו בעצה טובה, לעשות בעבורו ולשקוד על תקנתו וכמה מן הקדושה מוסיף בעולם לראות איש עושה חסד עם המתעתד להתחרות עימו ומוסיף תהילה ליראיו יתברך, אשריו ואשרי דורו!
שנזכה להיות מן המוסיפים קדושה, אמונה ובטחון בה' בכל אורחות חיינו בזכות ההליכה בהליכות עולמים!

⁸⁰ שיח שרפי קודש הנד"מ ערך אמונה ובטחון, טז
⁸¹ אמונה ובטחון פרק ב אות ה ופרק ג אות טו